
א' מרקוס, טקסי ילדות. חניכה ולימוד בחברה היהודית בימי הביניים

Review by: רוני ויינשטיין

Zion / ציון, Vol. א (תשס"א), חוברת ג (סו), pp. 389-395

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70040909>

Accessed: 28/11/2011 07:55

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

קבוצות אפוקליפטיות שמצאו בשלטון החשמונאי ליקויים רבים. זאת ועוד, צודק באומגרטן בטענתו, שהאמונה האפוקליפטית שאחרית הימים עומדת להתחיל מיד (קשה מאוד לקבל את השערתו של באומגרטן, שמורה הצדק של כת קומראן קבע תאריך לגאולה) עודדה גם היא את ייסוד הכיתות, כי היא עוררה ויכוחים הלכתיים. יתר על כן, לקראת הגאולה השלמה ניסו קבוצות שונות להביא לכך שפרשנותן ההלכתית תהיה השלטת גם בהווה, כמו בעתיד.

באומגרטן טוען שגם העצמאות המדינית בתקופת החשמונאים גרמה להיווצרות הכיתות. רק בתנאים של עצמאות יכלו הקבוצות השונות להתחרות ביניהן על צבירת כוח ועל עוצמה פוליטית. אם כן, הייחוד של הכיתות השונות – הן בענייני הלכה הן בענייני משיחיות – נתחזק מעצם קיומה של עצמאות פוליטית.

ההסבר שהציע באומגרטן לתופעת הכיתות בתקופה החשמונאית אינו אלא שורה של הסברים לתהליך מסובך מאוד. הסבריו מבוססים הן על החומר הרלוונטי הן על השוואות לכיתות מתקופות אחרות ובדתות אחרות. הקורא ימצא חומר המעורר למחשבה כמעט בכל עמוד ועמוד. הוא יוכל לקבל הרבה מהצעותיו של באומגרטן אם כי לא את כולן. לאורך כל הדרך ילמד הקורא רבות על תופעת הכיתות עצמה, הן ביהדות הן בדתות אחרות, וכן על מרכזיותה של התקופה הנדונה להבנת הכיתות בקרב היהודים בימי הביניים ואף בימינו אנו.

יהודה שיפמן

Tal Ilan, *Integrating Women into Second Temple History (Texts and Studies in Ancient Judaism, 76)*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1999, viii + 296 pp.

הספר שלפנינו הוא ספרה השלישי של טל אילן העוסק בנשים יהודיות בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד. ספרה הראשון,¹ המבוסס על עבודת הדוקטור שלה באוניברסיטה העברית,² עסק בחקר האשה היהודייה באותם המקומות והמצבים שבהם היינו רגילים לכאורה למצוא את האשה – בעיקר בחיק הבית והמשפחה ובמיוחד ביחסים שבינה לבין בני ביתה. בספר זה הוקדשה תשומת לב רבה ל'מיסודות נשיים', כמו אירוסין ונישואין, ולעניינים הקשורים ל'ביולוגיה של האשה', כמו הריון, לידה והלכות נידה. משום כך, מי שלא הלכה בתלם הוגדרה בחיבור 'יוצאת דופן', בין אם היה מדובר ב-"Women in Public" ('הנשים בפרהסיה'), דהיינו נשים שעבדו מחוץ לבית או למדו תורה, ובין אם ב-"Other Women" ('נשים אחרות'), כמו השפחה, הגיורת, הזונה ועוד.

אילן, שהושפעה מן ההתפתחויות בחקר הפמיניזם, הבינה עד מהרה שאין לצמצם את חקר האשה היהודייה בעת העתיקה לתחומים המסורתיים לכאורה של האשה. הדרישה שנחשבה יוצאת דופן במחקרה הראשון, להוציא את חקר האשה מהבית ולשלב אותו במסגרות של ההיסטוריה הפוליטית, החברתית, הכלכלית והדתית של תקופת הבית השני ותקופת המשנה והתלמוד, נחשבת עתה לדרישה נורמטיבית. האשה פעלה במקומות שונים ובמסגרות שונות, ולכן יש לחפש אותה גם באותם המקומות שבהם המחקר בוחן את הגבר היהודי. ואולם, אילן גילתה שלגבי מקצת התחומים האלה שתקו המקורות או הסתירו את הימצאותן של הנשים בהם. לכן היא הקדישה את מחקרה השני³ לקביעת הכלים המתודולוגיים שיאפשרו לחוקר לגלות את עקבותיה של האשה היהודייה במקורות סתומים אלה. הביקורות על שני מחקריה הראשונים היו חיוביות ביותר, ורבים הסכימו שתורמתה של אילן לחקר האשה היהודייה בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד היתה מרכזית ולמעשה היא קבעה לעצמה מקום כראש הדוכרות בתחום זה.⁴

בספרה השלישי אילן יוצאת למסע נוסף: לגלות עוד עקבות להימצאותן של נשים יהודיות במסגרות הפוליטיות החשובות של תקופת הבית השני ולהשפעותיהן על מסגרות אלה (עמ' vii). מטרתה היא לשלב את הנשים היהודיות במסגרות של ההיסטוריה היהודית (עמ' 2). עם זאת, אין לפנינו ספר אינטגרטיבי. בחיבור זה אילן מביאה בפני הקוראים קובץ מאמרים, שקצתם כבר פורסמו – כמה מהם אפילו לפני פרסום ספרה הראשון – ויתרם נכתבו במיוחד לקובץ זה.

הספר נחלק לשלושה חלקים. בחלק הראשון אילן עוסקת ב'נשים וכתות' (Women and Sects); עמ' 9–81). הנחת היסוד של אילן היא שמעמדן המשני והמקופח של הנשים בחברה הפטריארכלית

1 *Jewish Women in Greco-Roman Palestine: An Inquiry into Image and Status (Texte und Studien zum Antiken Judentum, 44)*, Tübingen 1995

2 ט' אילן, מעמד האשה היהודית בארץ-ישראל בתקופה ההלניסטית רומית (332 לפני סה"נ–200 לספירה), חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"א.

3 *Mine and Yours are Hers: Retrieving Women's History from Rabbinic Literature (Arbeiten zur Geschichte des antiken Judentums und des Urchristentums)*, Leiden 1997

4 וראו דברי הביקורת של כותב שורות אלה על ספרה הראשון: *Journal of Jewish Studies (=JJS)*, XLVIII (1997), pp. 156–159; ועל ספרה השני: *ibid.*, L (1999), pp. 163–166.

הפך אותן למועצות אידיאליות להתחבר לקבוצות רדיקליות, הממוקמות בפריפריה החברתית-הדתית, או, במילים אחרות, לכיתות השונות שפעלו בתקופת הבית השני (עמ' 4). בחלק זה, האמור לדון בכמות, אבל עוסק למעשה בעיקר בפרושים, יש שני פרקים. בפרק הראשון (עמ' 11-42), שראה אור לפני כמה שנים, היא בודקת את הקשר בין נשות האצולה היהודית לפרושים. הפרק השני (עמ' 43-81) חדש ובו היא בוחנת את יחסו של בית שמאי – קבוצה שהיא משייכת לפרושים כדוגמת חבריהם בית הלל – לעניינים שונים הקשורים למעמדה ההלכתי של האשה.

החלק השני, המוקדש לנשים ומקורות, הוא הגדול ביותר מבין חלקי הספר (עמ' 85-214), ובו חמישה פרקים, ארבעה מהם מתפרסמים כאן לראשונה. בחלק זה היא מנסה להראות כיצד הדימוי הסטראוטיפי של האשה השפיע על עיצוב דמותה במקורות. הפרק השלישי של הספר (הראשון בחלק זה, שכבר פורסם בעבר) עוסק ביחסו של יוסף בן-מתתיהו לנשים (עמ' 85-125). בפרק הבא, שאותו היא מגדירה מבחינות רבות כפרק הספקולטיבי ביותר בכל הספר (עמ' 5), היא מנסה להראות שחיבורים על נשים מסוימות בתקופת הבית השני – אסתר, יהודית ושושנה – קשורים לתעמולה שבאה לחזק את מעמדה של שלומציון המלכה (עמ' 127-153). אחר כך אילן עוברת לדון בגישתו השלילית של ספר בן סירא לנשים, בגלגולן של מסורות שליליות אלה עד לבבל, ובהשפעת המסורות הללו על עיצוב הדימוי השלילי של הנשים בבבל (עמ' 155-174). הפרק הבא מוקדש לברוריה, נושא פופולרי מאין כמותו בקבצים השונים המוקדשים לחקר האשה היהודייה בעת העתיקה (עמ' 175-194).⁵ בפרק האחרון בחלק השני (עמ' 195-214) אילן עוזבת את ניתוח המקורות הספרותיים ועוברת לעסוק במקורות מסוג אחר לגמרי – שרידי עצמות מתקופת הבית השני. על סמך ניתוח אנתרופולוגי היא מנסה להוציא מן העצמות האילמות הללו מידע דמוגרפי על האשה.

שלושת הפרקים האחרונים בספר, המכונים בחלק השלישי (עמ' 215-262), מוקדשים לנשים בפירושים של מדבר יהודה. כולם ראו אור לפני פרסומם בספר שלפנינו, וכמה מהם אף עוררו התנגדות מסוימת, כפי שנראה להלן. בפרק הראשון של חלק זה מנסה המחברת לזהות את Julia Crispina, הנזכרת בארכיב של בבתא (עמ' 217-233). בפרק השני היא בוחנת 'חווה נישואין' ממדבר יהודה, המוכיח לטענתה שהזוג הנזכר בו, גבר ואשה, חיו יחדיו לפני טקס הקידושין (עמ' 235-251). בפרק האחרון של הספר היא דנה במסמך שלדעתה הוא גט כריתות שנשלח מאשה לבעלה (עמ' 253-262). בפרק זה המחברת מתייחסת בהרחבה לאלה שדחו את שיטתה בעת הפרסום הראשון של הדברים, ועל כך נרחיב את הדיבור בהמשך. חבל שאין בספר סיכום כללי, שאולי היה תורם לחיזוק האופי האינטגרטיבי של המחקר, שכן יש לקורא תחושה שהחיבור עדיין נושא אופי של קובץ מאמרים.⁶ על אף חשיבותו הרבה של הספר שלפנינו, יש כמובן כמה עניינים הדורשים תיקון או בירור נוסף. נזכיר תחילה בעיה כללית אחת ולאחר מכן נעבור לדון בפרטים. כותב שורות אלה חולק על הנחת

5 ואף אילן כבר עסקה בדמות זו פעמים רבות קודם לכן. ראו למשל: אילן (לעיל, הערה 1), עמ' 197-200 (בדין על האשה ולימוד תורה); אילן (לעיל, הערה 3), עמ' 68-73 (The Beruriah Incident); T. Ilan, 'The Quest for the Historical Beruriah, Rachel and Imma Shalom', *AJS Review*, XXII (1997), pp. 1-17.

6 לדוגמה טובה של ספר שהיה ביסודו קובץ מאמרים אבל עובד לספר אינטגרטיבי ראו: S.J.D. Cohen, *The Beginnings of Jewishness: Boundaries, Varieties, Uncertainties*, Berkeley-Los Angeles-London 1999.

היסוד של המחברת, שאי אפשר לכתוב מחקר עצמאי על תולדות האשה היהודייה בעת העתיקה, ולכן חייבים לשלב ולזג את תולדותיהן של הנשים בתולדות התקופה בכללה. לשיטתה, יש לגלות את ההיסטוריה הנעלמת ולפעמים האילמת של האשה היהודייה ולהחזיר אותה אל תוך ההיסטוריה היהודית הכללית. אין ספק שתולדות האשה הן חלק מתולדות התקופה, אבל לא כל החוקרים ויתרו על האתגר של כתיבת 'תולדות האשה' לדורותיה, ואף הוקדשו לכך סדרות רבות כרכים.⁷ אמנם, מחקרים אלה מבוססים בדרך כלל על אסכולת ה-*Annales* הצרפתית, המתמקדת בחיי היומיום ולא בהיסטוריה הפוליטית, וחלילה לנו לחלוק על העדפתה של המחברת לעסוק בהיסטוריה פוליטית. ואולם, היא מציינת שעברה לחקר ההיסטוריה הפוליטית רק לאחר שמיצתה את חקר חיי היומיום, בספרה הראשון, ולאחר שהתייאשה מניסיון נוסף לעסוק בכך (עמ' 1).⁸ לדעתי, חקר חיי היומיום של האשה נמצא רק בחיתוליו. אכן, מתסכל לחזור ולחקור את מקומה של האשה היהודייה בבית, במשפחה ובעבודה או לדון בבגדיה, בקישוטיה, בכליה וכיוצא באלה, אבל אין זה בלתי אפשרי, וניתן ללמוד עוד הרבה על סוגיות אלה. כמובן, אילן רשאית לחקור את מקומה של האשה היהודייה במסגרות הפוליטיות, אבל אין לקבל את ההנחה שזה התחום היחיד שעוד ניתן לחקור בו והמלאכה בתחומים אחרים נסתיימה או שאינה אפשרית.

נדון עתה בכמה מטענותיה הספציפיות של אילן. בפרק הראשון היא כותבת, שגם מחיבוריו של יוסף בן-מתתיהו וגם מספרות חז"ל עולה שלפרושים היתה השפעה על נשים, ובמיוחד על נשות האצולה, שבאו מחוץ לחוג הפרושים. השפעה זו נבעה ממעמד הפרושים כמפלגת אופוזיציה, ולא מגישה אידיאולוגית חיובית של הפרושים כלפי נשים אלה או אחרות. משעלו הפרושים לשלטון,⁹ ובמיוחד לאחר חורבן הבית, הם דחו משורות תומכיהם את הנשים האלה, וה'משנה שונאת-הנשים' (misogynistic Mishnah) היא עדות לתהליך זה. אילן טוענת עוד, שניתן ליישם מודל זה גם על קבוצות אחרות בתקופת הבית השני. התיאוריה שלה סבירה ביותר, אבל הפרשנות למקצת הפרטים המשמשים בסיס לתיאוריה שלה מוזרה למדי. כך, לדוגמה, המחברת מציינת למשנה, סוטה ג, ד (מהדורת ליברמן, עמ' 19–21), וטוענת ש'אשה פרושה' היא אשה שסרה למרות הפרושים אבל אינה נשואה לגבר פרושי. לכן היא מפליגה בפרישות מינית, במקום לקיים חיי משפחה רגילים עם בעלה,

7 ראו למשל: G. Duby & M. Perrot (eds.), *A History of Women in the West*, I–V, Cambridge Mass.–London 1992–1994 (הסדרה הופיעה במקור באיטלקית: *Storia delle Donne in Occidente*, I–V, Roma–Bari 1990–1992). השקפת העולם המחקרית של סדרה זו מבוססת על P. Ariès & G. Duby (eds.), *A History of Private Life*, I–V, Cambridge Mass.–London 1987–1991 (הסדרה הופיעה במקור בצרפתית: *Histoire de la vie privée*, I–V, Paris 1985–1987).

8 כותבת המחברת: '...all would agree they (=האישה היהודייה) have no archaeology' (עמ' 1). המחברת מתבססת על החיבור C. Meyers, *Discovering Eve: Ancient Israelite Women in Context*, Oxford 1988, pp. 9–18. מיירס, המתייחסת לארכיאולוגיה החדשה, צודקת שלעתיים רבות אי אפשר לגלות את המגדר של המשתמשים בכלי זה או אחר. עם זאת, במשך השנים האחרונות חלו התפתחויות רבות בחקר המגדר והתרבות החומרית, ואין ספק שניתן היום לכתוב לא מעט על הארכיאולוגיה של האשה היהודייה בתקופת הבית השני.

9 אבל השוו: D. Goodblatt, 'The Place of the Pharisees in First Century Judaism: The State of the Debate', *Journal for the Study of Judaism*, XX (1989), pp. 12–30.

שלא נמנה עם הפרושים. אין ספק שמושגים כמו 'פרישות', 'אשה פרושה' ו'מכות פרושין' קשים ומסובכים, אבל ספק אם ההצעות המסורבלות של המחברת תורמות להסרת הקשיים האלה. אף הביסוס הטקסטואלי שלה נראה לכותב שורות אלה רופף ביותר. תמוהים דבריה על הלנה המלכה (עמ' 25–26), שהתגיירה ביחד עם בני משפחה נוספים, כפי שמספר יוסף בן־מתתיהו (קדמוניות כ, 17–96). אילן טוענת שחז"ל לא היו מזכירים אותה כלל אם לא היתה מתגיירת ליהדות הפרושית דווקא. כמובן, ייתכן שאילן צודקת והמלכה אימצה את תורת היהדות הפרושית.¹⁰ ואולם, אם אכן נהגה כך, מן הסתם נבעה החלטתה מהסתייגותם של החוגים הכוהניים מגיור ומגרים באופן כללי. באותה מידה אפשר לטעון, שחוגים אלה אולי היו מוכנים לעשות מחווה למלכה ולקבל אותה לשורותיהם.¹¹ בין כך ובין כך, ספק אם הזכרתה של הלנה בספרות חז"ל, בעניינים שאינם קשורים לגיור כלל, מאפשרת להסיק מסקנות לגבי זהויות הזרם שאילן הצטרפה כשהתגיירה, כפי שמספר יוסף בן־מתתיהו.

בעיית התיאוריה מול הפרטים ופרשנותם קיימת כמעט בכל הספר. כך, למשל, בפרק השלישי אילן מראה במיומנות רבה שתיאורי הנשים בתקופה החשמונאית וההרודיאנית בכתבי יוסף בן־מתתיהו הם פרי עטו של ניקולאוס איש דמשק, ויוסף בן־מתתיהו בעצמו לא התעניין במיוחד בנשים והזכיר אותן רק כשהיו נחוצות לתיאוריו. לתיאוריה זו יש השלכות רבות על הבנת ספריו של יוסף בן־מתתיהו, והיא משתלבת יפה גם עם תיאורים של כמה מן הנשים האלה בספרות החיצונית או בברית החדשה. ואולם, אילן אינה מסתפקת בכך וממשיכה להעלות תיאוריות בעייתיות, לכל הפחות בעיני כותב שורות אלה. כך, למשל, בעניין ההוצאה להורג של מרים החשמונאית אילן כותבת, שאין היא מתכוונת להסתמך על תיאור המאורעות של ניקולאוס ושל יוסף בן־מתתיהו (עמ' 114–115), והיא יוצאת לחפש את 'הסיבה האמיתית' להוצאתה להורג. אילן איננה מוכנה לקבל גרסה כלשהי של סיפור אהבה או של טרגדיה רומנטית, ומעדיפה לראות את יחסיו של הורדוס עם אשתו כחלק ממדיניותו הכוללת – שפעמים רבות היתה ברוטלית – כלפי החשמונאים. כמו שביחס לחשמונאים החל המלך להורגם משהבין שאין הוא זקוק להם, כך גם לגבי מרים. אילן רואה במרים איום פוליטי על שלטונו של הורדוס ומתחרה אפשרית על כס המלוכה. לכן, לדעתה, הוא החליט להיפטר ממנה, לאחר שהבין שהיא אינה נחוצה לו או לשלטונו. דומני שאין לאילן הוכחות כלשהן בסוגיה זו.¹²

10 ספק רב אם ניתן לדבר בכלל במונחים של 'to convert to the Pharisaic form of Judaism' (עמ' 26). ראו למשל: י' שיפמן, 'גיור בכתבי יוסף בן מתתיהו: איזאטס מחייב לאור ההלכה', יוסף בן־מתתיהו, בעריכת א' רפפורט, ירושלים תשמ"ג, עמ' 247–265. ההלכה, לכל הפחות במקורות התנאיים, דרשה 'קבלת התורה' מהגר, והלנה ואיזאטס אף החלו ללמוד תורה, לפי יוסף בן־מתתיהו. ראו שם, עמ' 260. וראו גם: כ' רומן, היחס לגויים בספר היובלים ובספרות קומראן בהשוואה להלכה התנאית הקדומה ולספרות חיצונית בת התקופה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ה, עמ' 258–279.

11 ראו: D.R. Schwartz, 'On Two Aspects of a Priestly View of Descent at Qumran', *Archaeology and History in the Dead Sea Scrolls: The New York University Conference in Memory of Yigael Yadin (Journal for the Study of the Pseudepigrapha Supplement Series, 8)*, ed. L.H. Schiffman, Sheffield 1990, pp. 165–166. אני מודה לד"ר כנה ורמן שהפנתה את תשומת לבי למאמר זה.

12 וכבר התנגדתי לדבריה אלה שהופיעו (אמנם בצורה שונה ובהקשר אחר) בספרה הראשון (לעיל).

בעיית התיאוריה חריפה במיוחד בפרק הרביעי, שהמחברת בעצמה הגדירה כאמור כפרק הספקולטיבי ביותר בספרה. אילן מסתמכת על דעתו של אליאס ביקרמן, שהתרגום היווני למגילת אסתר נתחבר בין השנים 77–78 לפני סה"ג, כשנה אחת לפני שנפטר המלך ינאי ועלתה לשלטון שלומציון המלכה. אילן מקשרת בין עלייתה לשלטון של מלכה זו לבין תוכנה של מגילת אסתר, ואכן יש ביניהן דמיון מסוים, שכן מגילת אסתר עוסקת במלכה השואבת את כוחה מבעלה. לאחר שאילן מבררת שאין מסר אנטי־פמיניסטי בסיפור אסתר, מסר שהיה פוסל את השימוש בו למטרותיה, היא מסיקה שהתרגום היווני נכתב למטרות תעמולה, כדי לבסס ולחזק את שלטונה של שלומציון המלכה. יש כאן גישה יצירתית וגם ביסוס מדעי, אם כי אולי לא חד משמעי. ואולם, המחברת אינה מסתפקת באסתר, ומנסה לקשור לאותה מטרה גם ספרים אחרים העוסקים בדמויות של נשים. גם ספר יהודית וספר שושנה מצטרפים לקורפוס ספרי התעמולה בעד שלומציון המלכה. דא־עקא, בניגוד לתרגום היווני למגילת אסתר, לגבי ספרים אלה אין לה כל בסיס כרונולוגי או רעיוני מוצק, והרושם הוא שרק עיסוקם של אותם הספרים בנשים קושר את כולם יחדיו למטרה המשותפת – ביסוס שלטונה של אשה.¹³ אין זה קשר מספיק לדעת כותב שורות אלה.

לפעמים המקורות והמחקר מובילים באופן ברור לכיוון מסוים, ואילו אילן מפרשת עניין זה או אחר בכיוון הפוך. כך, למשל, בדיוניה על רצח ילדים (infanticide) והפקרת ילדים (child exposure) בחברה היהודית (עמ' 202–204), היא מודה שאין מקורות יהודיים המצביעים על כך שהיהודים אכן עשו דברים אלה,¹⁴ אין התייחסות יהודית לאותן התופעות, והמקורות הלא־יהודיים כותבים במפורש שהיהודים לא עשו כך. על אף כל אלה אילן סוברת, שאין זה מן הנמנע שגם היהודים היו מפקירים ילדים בצורות כאלה (עמ' 204). ייתכן שהצדק עם המחברת, בהמשך דבריה, שהיהודים העדיפו בנים על בנות, ואולי גישה זו השפיעה גם על הטיפול בילדים במשך חייהם. ואולם, לגבי רצח תינוקות אין לה הוכחה כלשהי. ייתכן שהורה יהודי רצח תינוק או הפקירו, כפי שקורה לעתים גם היום, אבל אי אפשר להתעלם לגמרי מן העדויות למיניהן – או מחסרונן – ולהפוך את הכל לתופעה חברתית, במיוחד כשאין לכך הוכחות. גם דבריה באותו פרק על אלימות במשפחה (עמ' 208–211) אינם מבוססים דיים. היא צודקת שיש להימנע מהסקת מסקנות נחפזות לגבי סיבת המוות של נשים על פי בדיקה אנתרופולוגית – אין לקבוע שנהרגו בצורה אלימה, ואף אין לקשור את מותן לזמן מלחמה וללוחמי

הערה 1, עמ' 162. ראו את הביקורת שלי על ספר זה (לעיל, הערה 4), עמ' 156–159, ובמיוחד עמ' 158.

13 על הבעיות הכרונולוגיות של תארוך ספר יהודית, ובמיוחד על גישה שונה מזו של המחברת, שיש לתארך את החיבור לתקופה ההלניסטית באופן כללי ובמיוחד לתקופה החשמונאית, ראו: א' זרטל, 'פחות שמרין בתקופות הפרסית וההלניסטית', מיכאל: מחקרים בהיסטוריה בגיאוגרפיה ובמקרא לכבוד פרופ' מיכאל הלצר, תל־אביב-יפו תשנ"ט, עמ' 75*–98*, ובמיוחד עמ' 80*–82*, על פחות שמרין וספר יהודית.

14 אילן, עמ' 204, הערה 29, מציינת לטענתה של A. Reinhartz, 'Philo on Infanticide', *Studia Philonica Annual*, IV (1992), pp. 42–58, שדבריו הקשים של פילון נגד exposure אולי כוונו גם נגד יהדות אלכסנדריה ולא רק נגד האוכלוסייה הפגנית המקומית. ואולם, גם לריינהרץ אין הוכחות, וטענותיה, כפי שהיא מודה בעצמה, מתבססות על הקשים (inferences) ועל לימוד מן השתיקה (argument from silence).

חירות יהודים למיניהם. עם זאת, יש גם להימנע מלהאשים את 'בעליהן' ברצח, בפרט אם אין לכך הוכחות כלשהן (עמ' 210), ולהשליך זאת על החברה היהודית כולה.¹⁵

שלושת הפרקים האחרונים בספר כבר ראו אור בעבר, וכמה מהם אף היכו גלים בעולם המחקר. בפרק השמיני אילן טוענת שיוליה קריספינה (Julia Crispina), הנזכרת בפירוסיס מהארכיב של בבתא (P. Yadin 20, 25), היתה אותה יוליה קריספינה הנזכרת בתעודה ממצרים כאשר בשם זה שהיתה בעלת רכוש. אילן מוסיפה, שהיא גם היתה נכדתה של המלכה בריניקי, אשתו של הורדוס מכלקיס. לזיהויים אלה יש השלכות לחקר עין-גדי, מצרים ובית הורדוס לאחר המרד הגדול והחורבן, ומסקנותיה של אילן בנידון מעניינות ביותר. יש לציין, שאין הסכמה במחקר לגבי הזיהויים שהציעה אילן, ונזכיר כאן רק שניים מן המחקרים האחרונים המתייחסים לסוגיה זו. מרטין גודמן אינו מקבל את הקשר בין יוליה קריספינה מעין-גדי לזו הנזכרת במצרים.¹⁶ את האשה בעין-גדי הוא משייך לאצולה היהודית המקומית המתבוללת. ניקוס קוקינוס מסכים שהדמות בעין-גדי היא האשה ממצרים, אלא שאין הוא מקבל את הקשר לבית הורדוס, ואף את הקשר למצרים הוא מפרש אחרת מאילן. קוקינוס טוען שיוליה קריספינה היתה אמנם בעלת שני בנים במצרים, אבל לא שהתה במקום, בניגוד לדעת אילן, שיוליה זו, נצר לבית הורדוס, לא רצתה או לא היתה יכולה להישאר בארץ בזמן מרד בר-כוכבא.¹⁷ אכן, עניינים רבים בתולדות עין-גדי, יהדות מצרים ואף בית הורדוס תלויים בזיהוי של אשה אחת, ויש לקוות שהמחקר יאיר תחומים אלה בעתיד.

בשני הפרקים האחרונים אילן מנסה לשנות את הבנתנו לגבי שני מוסדות מרכזיים בחיי המשפחה: הנישואין והגירושין. ראשית היא דנה בנישואין. אילן, המתבססת על פרשנותה לפירוסיס ידן 37 (=XHev/Se 65), ובמיוחד על פירוש המונח *sumbios* הנזכר במסמך כפועל (*sumbiosai*), טוענת שישו בן מנחם חי יחד עם סלומה לפני שנכנסו לחופה ולקידושין והיא הפכה לאשתו. יתרה מזו, עובדה זו נזכרה בכתובה של סלומה כשהחליטו להתחתן כדת וכדין. כמובן, אילן אינה הראשונה המתמודדת עם מסמך זה ועם המשתמע ממנו, והיא מציגה בפני הקוראים את הניסיונות השונים של החוקרים לפרש את המסמך. אגב דרכנו נציין שרובם נבהלו במקצת מן 'ההפקרות' שהיתה קיימת לכאורה בחברה היהודית על פי פשוטו של המסמך. תרומתה של אילן היא בניתוח הכתובה לאור כמה ממקורות חז"ל, המתארים זוגות בארץ יהודה שבילו ביחד לפני הנישואין (עמ' 243–249). על

15 אף אין כל הוכחה לכך שנשים אלה היו נשואות. על תופעת הרווקות (spinsterhood) בתקופת הבית השני ראו: אילן (לעיל, הערה 1), עמ' 62–65.

16 ראו: M. Goodman, 'Babtha's Story', *Journal of Roman Studies*, LXXXI (1991), p. 172. אילן אינה מזכירה בספר שלפנינו את מאמרו של גודמן, שיצא לאור כשנה אחת לפני הפרסום המקורי של פרק זה: T. Ilan, 'Julia Crispina Daughter of Berenicianus, A Herodian Princess in the Babtha Archive: A Case-Study in Historical Identification', *Jewish Quarterly Review*, LXXXII (1992), pp. 361–381.

17 N. Kokkinos, *The Herodian Dynasty: Origins, Role in Society and Eclipse* (Journal: *for the Study of the Pseudepigrapha, Supplement Series*, 30), Sheffield 1998, p. 293, n. 105. דעה אחרת הציע לוואס: N. Lewis, *Documents from the Bar-Kochba Period in the Cave of the Letters: Greek Papyri*, Jerusalem 1989, p. 111. הוא סובר שיוליה היתה absentee landlord במצרים, טענה המקובלת גם על קוקינוס. אילן מנסה לדחות את פרשנותו של לוואס (עמ' 232), ואין היא מזכירה את ספרו של קוקינוס, שיצא כשנה לפני ספרה.